

Віталій Гуцал,
кандидат історичних наук,
завідувач науково-дослідної лабораторії археології
Кам'янець-Подільського національного
університету ім. І. Огієнка

СЕРЕДНЄ ПОДНІСТРОВ'Я В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ І. ВИНОКУРА

У статті подано матеріали, які стосуються досліджень І. Винокуром археологічних пам'яток Придністровського регіону. Найбільш відомі його роботи на капищах-у с. Ставчани, Бакоті, на місці Бушанського скельного храму. Розкопки на поселеннях у Бакоті й Усті дозволили заповнити хронологічні лакуни середини і другої половини V ст. н. е., які вважались білими плямами в науці. Відкриттям XX ст. для слов'яно-руської археології стало дослідження унікального комплексу V–VI ст. біля с. Бернашівка, де вперше у європейській археології вдалося зафіксувати приміщення ремісничої майстерні із кам'яними ливарними формами.

Ключові слова: І. Винокур, Придністров'я, археологія, експедиція, пам'ятки, поселення, могильники.

Територія Придністровського регіону за своїми кліматичними та географічними особливостями здавна притягувала до себе давніх поселенців, підтвердженням чому є досить широкий спектр археологічних культур. На думку члена кореспондента АН УРСР С. Бібікова, та частина Поділля, яка безпосередньо примикає до Дністра, в археологічному плані може вважатися одним із найцікавіших районів в Україні (Бібіков, Збенович 1970). Підтвердженням цьому, в повоєнний час, стали роботи багатьох археологічних експедицій із провідних наукових центрів країни. Так протягом 1945–1953 рр. під керівництвом П. Єфименко у 1945 р., М. Артамонова та С. Бібікова у 1946–1948, 1950 і 1953 рр. працювала комплексна Південно-Подільська (Дністровська) археологічна експедиція в складі науковців із академічних установ Москви, Ленінграда, Києва. В 1955–1963 рр. продовжила дослідження Дністровсько-Волинська слов'янська експедиція Ленінградського відділення Інституту історії матеріальної культури АН СРСР під керівництвом М. Тиханової, у кінці 1950-х – на початку 1960-х рр. обстеження давньоруських городищ здійснив співробітник Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР П. Раппопорт, з 1960 р. по 1971 рр. діяла експедиція Київського Державного історичного музею України під керівництвом Т. Мовші. Значний внесок у вивчення давньої історії краю зробив також відомий український археолог І. Винокур. Про окремі моменти щодо його досліджень середньодністровських пам'яток можна знайти інформацію в деяких роботах С. Пивоварова (2010а; 2010b), Л. Баженова (2011), В. Гуцала (2000; 2010; 2012а; 2012b), але узагальнюючої праці досі не існує.

Знайомство з археологічними пам'ятками Придністров'я для І. Винокура розпочалось відразу після зарахування його у 1948 р. до Чернівецького державного університету. Захоплення фотосправою й давньою історією привели студента-першокурсника до обласного краєзнавчого музею, де він потоваришував із Б. Тимощуком (Пивоваров 2010b, с. 24). Останній запросив його як фотокореспондента до участі в археологічній експедиції (Прокопчук 2000, с. 154–155; Гуцал 2010, с. 8–9). Улітку 1949 р. І. Винокур уперше взяв участь у дослідженні давньоруського міста Василева в Заставнівському районі, а згодом став учасником майже всіх археологічних розвідок й експедицій, де виконував креслярські роботи й фотофіксації виявлених старожитностей (Баженов, Костриця, Прокопчук 2005, с. 4). У 1951–1952 рр. І. Винокур брав участь у роботі Галицької археологічної експедиції АН України (керівники – В. Гончаров та В. Довженок), що досліджувала літописний Галич (Миколаєнко 1951; Баженов, Костриця, Прокопчук 2005, с. 4). Результатом кількарічної участі в цих експедиціях стали доповіді про розкопки княжого Галича, виголошені на студентських наукових конференціях 1951–1952 рр. (Богайчук 1951; Черезов 1952). Згодом вони були узагальнені в успішно захищеній у 1953 р. дипломній роботі «Нові матеріали по історії Галицько-Волинської Русі» (Донець 1953; Особисті матеріали арк. 6; Пивоваров 2010b, с. 25).

У 1957 р. І. Винокура було запрошено на роботу до Чернівецького державного університету на посаду лаборанта, а згодом завідувача музею історії університету. За короткий час, на території Чернівецької обл. ним спільно із Б. Тимощуком було відкрито та обстежено велику кількість різночасових пам'яток. Лише поселень черняхівської культури станом на 1962 р. нараховувалося біля сотні (Винокур, Тимощук 1962, с. 73).

Розвідки в Сокирянському, Кельменецькому, Хотинському, Кіцманському районах, які на пряму виходили до Дністра, були особливо цікавими та плідними (Пивоваров 2010а, с. 94). Наприклад поблизу с. Круглик у 1957–1959 рр. було досліджено два житла, які за конструктивними особливостями, та за знайденими

в них датуючими речами, дали змогу віднести дане поселення до зарубинецької культури (II–I ст. до н. е.). Синхронним виявився і недалеко розміщений могильник. Ці старожитності дали змогу визнати існування у регіоні пам'яток рубежу ер (Винокур, Тимошук 1962).

У 1958 р. археологічна експедиція Чернівецького університету вперше провела розкопки на трипільському поселенні й обстежила ранньослов'янське поселення в с. Магала Садгірського району, могильник XIV–XV ст. у Саньківцях й ін. (Звіт 1957, арк. 296), давньоруські матеріали з поселень с. Ленківці Чернівецького, с. Борівці Кіцманського районів (ред. Червінський, Костишин 1975, с. 36; Звіт 1958, арк. 299). У 1960 р. під керівництвом І. Винокура проводилися дослідження слов'янських поселень III–IV ст. н. е. поблизу с. Василів Кіцманського району (Звіт 1960, арк. 392). У 1962 р. було проведено археологічні розкопки із 12 трупопокладеннями на могильнику I–IV ст. н. е. в с. Киселів Чернівецької області (Винокур 1963; Винокур, Вакуленко 1967).

На основі проведених досліджень та залучивши матеріали літописних джерел І. Винокур та Б. Тимошук у 1961 р. підготували узагальнююче дослідження щодо поступального розвитку давньослов'янського населення регіону, починаючи з кінця I тис. до н. е. і до XIII ст. н. е. включно. У роботі зазначалося, що економічна та культурна основа давньоруської (давньоукраїнської) народності Буковини, була спільною та невід'ємною від інших руських земель (Винокур, Тимошук 1961).

В ці ж роках відбулося й перше знайомство І. Винокура із лівобережними пам'ятками в околицях сіл Врублівці, Островчани, Боришківці Кам'янець-Подільського району. На той час тут працювало кілька загонів комплексної Південно-Подільської експедиції. До роботи одного із них (слов'янського) під керівництвом М. Тиханової долучився й І. Винокур (Баженов 2011; Отчет 1963, арк. 125).

Пізніше, після переїзду у 1963 р. до м. Кам'янця-Подільського молодий вчений на базі Кам'янець-Подільського педагогічного інституту організував постійно діючу археологічну експедицію та зайнявся дослідженням літописної Бакоти. Протягом 1960–1980-х рр. тут вивчалось поселення I тис. н. е., яке дало матеріали про еволюцію черняхівських пам'яток у ранньослов'янські. Ці важливі відкриття заповнили ті хронологічні лакуни середини і другої половини V ст. н. е., які вважались білими плямами в науці, коли начебто, на землях українського лісостепу слов'янського населення не було (Винокур, Горішній 1994, с. 46, 74). Крім цього в Бакоті було розкрито руїни кам'яного палацу XIV–XV ст., розкопано залишки давньоруського городища та посаду, де відкрито цілий ряд житлово-господарських об'єктів, які дозволили з'ясувати конструктивні особливості будівель, вдалось зафіксувати процес формування давньоруського міста (Винокур, Горішній 1994, с. 163–170, 285–290).

За час багаторічних досліджень біля Бакоти були виявлені і обстежені кілька поселень скіфського часу. На одному із них відкрито залишки трьох наземних жител з вогнищами, зібрано зразки кераміки – VII–VI ст. до н. е. (Винокур 1985, с. 25–27).

У 1968 р. на першій терасі лівого берега р. Дністер в с. Устя досліджувалось ранньослов'янське поселення із зразками черняхівської кружальної кераміки. Це дало підстави говорити про віднесення даної пам'ятки, як і в Бакоті, до перехідного типу. Поряд відкрито могильник черняхівської культури. В спорудженні могил відмічено використання кам'яних конструкції (Винокур, Приходнюк, Сміленко 1971).

Біля с. Конилівка в 1977 р. вивчалось ще одне черняхівське поселення. В результаті проведених робіт на пам'ятці відкрито два житла з наземними та заглибленими каркасно-стовповими конструкціями, печами-кам'янками та вогнищами, господарські ями та зібрано різні ужиткові речі (Винокур, Гуцал, Журко 1978).

У 1980–1984 р. проводилися стаціонарні дослідження на поселенні рубежу і перших століть нової ери біля с. Велика Слобідка. Тут відкрито 64 споруди, залишки жертovníка, гончарного горна, тощо. Керамічний комплекс селища включає елементи зарубинецької, східношевурської, гето-фракійської та пізньоскіфської культур (Винокур, Мегей 1980; 1990; Баран та ін. 1979). За археологічними матеріалами встановлено, що селище пережило у своїй історії два основних хронологічних етапи – від III ст. до н. е. до I ст. н. е. і I–II ст. н. е. (Гуцал, Мегей 2000).

З кінця 1970-х рр. протягом десяти польових сезонів йшла робота на багатошаровому селищі I тис. н. е. біля с. Бернашівка Могилів-Подільського району Вінницької області. Виявлено залишки споруд рубежу і перших ст. н. е. (Винокур, Баран, Журко 1979) та перехідні житлові комплекси від черняхівської культури до ранньосередньовічних слов'ян. Відкриттям XX ст. для слов'яно-руської археології стало дослідження унікального комплексу, де вперше у європейській археології вдалось зафіксувати приміщення ремісничої майстерні із 64-ма кам'яними ливарними формами, які слугували для виготовлення понад 100 ювелірних прикрас. Майстерня датується V–VI ст. і засвідчує високу професійну майстерність місцевих ювелірів, підтверджує їх володіння технікою литва за восковою моделлю, напаювання, кріплення тощо (Винокур, Тимошук 1977).

Однією із пріоритетних проблем, над якими працював І. Винокур були також культурні язичницькі пам'ятки частина з яких походить із Середнього Подністр'я. Серед таких загальновідомий

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень

Бушанський скельний храм у Ямпільському р-ні. Щодо дати функціонування цього комплексу, то висновки дослідників розбігаються. На думку вченого він з'явився протягом IV–V ст. н. е. й використовувався з різними добудовами до XII–XIII ст. (Винокур 1994).

Пишався вчений своїми роботами на капищі-жертovníку з антропоморфним ідолом і кам'яною стелою із с. Ставчани Новоушицького району, рештках капища на черняхівському поселенні в Бакоті, спостереженнями на місцезнаходженнях кам'яних ідолів з сс. Блищанка, Колодрібка, Юрківці та ін. Ретельні обстеження показали, що ці та інші антропоморфи мають безпосереднє відношення до черняхівської або до більш пізніх ранньослов'янських культур. Загалом же, нові матеріали дали також всі підстави стверджувати, що слов'янське населення лісостепової смуги Південно-Східної Європи у царині язичницької релігії залишило близькі за характером пам'ятки, починаючи від рубежу н. е., через старожитності черняхівської культури, ранньосередньовічних слов'ян аж до Русі включно (Винокур 2000, с. 144).

Крім об'єктів рубежу і перших століть нашої ери та середньовічних слов'ян V–VIII ст. І. Винокур звертався і до іншої тематики. Ним, наприклад, була підготовлена стаття з аналізом деяких артефактів трипільської культури, де звернуто увагу на особливості їх виготовлення та зроблено висновки щодо виняткового використання цих предметів у давніх культурах (Винокур, Борковський 1973).

Проводились деякі роботи і на пам'ятках доби бронзи. Біля с. Гораївка було розкрито курганоподібний насип, який в основі складався із кам'яного кільця. В заповненні виявлено прошарки попелу, деревного вугілля, кістки тварин та уламки керамічного посуду часів пізньої бронзи. Вчений інтерпретував цей об'єкт як жертovníк комарівської культури (Винокур, Горішній 1994, с. 24, 280).

Проводячи рятівні розкопки кургану скіфського часу біля с. Верхні Панівці, І. Винокур виявив цікавий поховальний комплекс (Винокур, Хотюн 1965) з важливими деталями поховального обряду середньодністровських племен VI–V ст. до н. е.

Не залишався І. Винокур байдужим і до минулого м. Кам'янця-Подільського. За його участю на території фортеці і Старого міста було відкрито ряд середньовічних об'єктів IX–XVIII ст., які дали змогу досліднику зазначити, що археологічні та археолого-архітектурні матеріали в комплексі створюють виражену картину міста і є беззастережними свідченнями існування давньоруського Кам'янця (Винокур, Петров 1983; 1999, с. 21; 2004, с. 12). Вибудована в такий спосіб доказова база, виявилась на сьогоднішній день найбільш правильною та перспективною, що засвідчили роботи 2012 р. в районі Вірменського бастіону (Болтанюк, Кулішова, Мегей 2013, с. 153–154). Тому, заявлена І. Винокуром дата зародження міста в межах XII–XIII ст., продовжує залишатися найбільш прийнятною у наукових колах (Гуцал 2014, с. 15).

Дослідження І. Винокуром старожитностей Середнього Придністров'я знайшло своє відображення в численних статтях і монографіях, що загалом, дозволило дещо привідкрити завісу над раніше невідомими подіями давньої історії краю та по новому подивитися на внесок його мешканців у безперервний розвиток української культури впродовж тисячоліть.

Література

- Баженов Л. В. 2011. Археологічні дослідження Середнього Подністров'я. Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я. *Збірник матеріалів Всеукраїн. наук.-прак. конф. на честь 10-річчя відділу старожитностей Кам-Поділ. держ. істор. музею-заповідника*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», с.137–141.
- Баженов Л. В., Костриця М. Ю., Прокопчук В. С. 2005. *Вчений європейського рівня*. Вчені Житомирщини, 3. Житомир: М. Косенко,
- Баран В. Д., Винокур І. С., Журко А. І., Козак Д. Н., Мегей В. Ф., Щегельський І. І. 1979. Раскопки селеша Бернашовка. *Археологические открытия 1978 г.* Москва: «Наука», с. 295–296.
- Бібіков С. М., Збенович В. Г. 1970. Деякі проблеми археологічного вивчення Середнього Подністров'я. *Вісник Академії наук УРСР*, 2, Київ, с. 41–48.
- Богайчук М. 1951. До нових успіхів у науковій студентській роботі. *За Сталінські кадри*. 25 квіт.
- Болтанюк П., Кулішова А., Мегей В. 2013. Історія розвитку Вірменського Бастіону. *Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», с. 152–157.
- Винокур І. С. Тимощук Б. О. 1961. Слов'янські пам'ятки Буковини. *Наукові записки Чернівецького державного університету. Серія істор. Наук, т. 54, вип. 3*, с. 83–94.
- Винокур І. С. Тимощук Б. О. 1962. Памятники эпохи полей погребений на Буковине. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 90, с. 73–77.
- Винокур І. С. 1963. Могильники первой половины I тысячелетия н.э. в Раковце и Киселеве. *Материалы XIX научной сессии Черновицкого госуниверситета. Секция истор. наук. Черновцы*, с. 21–23.

СЕКЦІЯ 5

- Винокур І. С., Хотюн Г. М. 1965. Скіфський амулет. *Археологія*, 19, с. 118–122.
- Винокур І. С. Вакуленко Л. В. 1967. Киселевський могильник I–II вв. н. е. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 112, с. 126–132.
- Винокур І. С. Приходнюк О. М., Смиленко А. Т. 1971. Исследования славянских памятников в Устье на Среднем Днестре. *Археологические исследования на Украине в 1968 г.*, 3, с. 218–223.
- Винокур І. С., Борковський М. С. 1973. Нові знахідки на трипільських поселеннях Подністрів'я. *Археологія*, 12, с. 58–61.
- Винокур І. С., Тимошук Б. О. 1977. *Давні слов'яни на Дністрі*. Ужгород.
- Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Журко О. І. 1978. Раскопки и разведки на Среднем Днестре. *Археологические открытия 1977 года*. Москва: «Наука», с. 306–308.
- Винокур І. С., Баран В. Д., Журко О. І. 1979. Раскопки селища Бернашовка. *Археологические открытия 1978 года*. Москва: «Наука», с. 295–296.
- Винокур І. С., Мегей В. П. 1980. Деякі морфологічні особливості пам'яток рубежу і перших століть нової ери на Середньому Дністрі. *Тези доповідей V-ої Подільської іст.-краєз. конф.* Кам'янець-Подільський, с. 122–123.
- Винокур І. С., Петров М. Б. 1983. *Исторична топографія Кам'янця-Подільського з найдавніших часів до кінця XVIII ст.* Хмельницький.
- Винокур І. С. 1984. Бушанський язичницький рельєф і проблема його збереження. *Тези доп. другої Вінницької обл. іст.-краєзн. конф.* Вінниця, с. 6–7.
- Винокур І. С. 1985. *Історія лісостепового Подністрів'я та Південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя*. Київ; Одеса.
- Винокур І. С., Мегей В. Ф. 1990. Об историко-культурной интерпритации памятников Среднего Поднестровья рубежа и первых веков новой эры. В кн. *Славяне и Киевская Русь*. Київ, с. 120–127.
- Винокур І. С., Горішній П. А. 1994. *Бакота. Столиця давньоруського Пониззя*. Кам'янець-Подільський.
- Винокур І. С. 1994. Дослідження Бушанського скельного комплексу. *Археологія*, 3, Київ, с. 122–136.
- Винокур І. С., Петров М. Б. 1999. Про час заснування Кам'янця-Подільського: дискусійний аспект. *Краєзнавство*, 1-4, с. 10–24.
- Винокур І. С. 2000. *Черняхівська культура: витоки і доля*. Кам'янець-Подільський.
- Гуцал В. А., Мегей В. П. 2000. Дослідження археологічної експедиції Кам'янець-Подільського педагогічного університету (1963-1999). *Давня і середньовічна історія України: істор.-археол. збір. на пошану Іона Винокура*. Кам'янець-Подільський: інформаційно видавничий центр Кам'янець-Подільського держ. педаг. універ., с. 15–32.
- Винокур І. С., Петров М. Б. 2004. Кам'янець-Подільський кінця XII – початку XIII ст. За писемними та археологічними джерелами. *Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність : зб. наук. праць за підсумками міжнар. наук.-практ. конф.* Кам'янець-Подільський, с. 3–14.
- Гуцал В. А. 2010. І. С. Винокур – дослідник старожитностей Волині і Поділля. *Археологія і давня історія України. Вип. 4. Актуальні проблеми археології України*. Київ: ІА НАНУ, с. 7–13.
- Гуцал В. А. 2012а. Археологічні експедиції І. С. Винокура на Хмельниччині. *Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. «Хмельниччина в контексті історії України»*. Хмельницький : ПП Мельник А. А., с. 456–458.
- Гуцал В. А. 2012б. І. С. Винокур і Г. М. Хотюн – роки на службі археології. *Археологія і фортифікація Середнього Подністрів'я: зб. матер. II Всеукр. наук.-практ. конф.* Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», с. 213–215.
- Гуцал В. А. 2014. Давньоруська версія заснування Кам'янця-Подільського в інтерпретації І. Винокура. *Матеріали XIV Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., с. 112–116.
- Звіт про роботу за 1957/1958 учбовий рік*. Державний архів Чернівецької області, м. Чернівці (далі – ДАЧО), ф. 82, оп. 1, спр. 176, арк. 398.
- Звіт про роботу за 1958/1959 учбовий рік*. ДАЧО, ф. 82, оп. 1, спр. 96, арк. 299.
- Звіт про роботу за 1960/1961 учбовий рік*, ДАЧО, ф. 82, оп. 5, спр. 224, 456 арк.
- Донець Г. 1953. Дипломники захищають роботи. *За Сталінські кадри*, 30 трав.
- Миколаєнко І. 1951. Розкопки літописного Галича. *За Сталінські кадри*, 20 верес.
- Особисті матеріали І. Винокура (автобіографія, монолог-роздум, список наукових праць. 1976–2000 рр.* Науковий архів науково-дослідної лабораторії археології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський, ф. 2, оп. 1, спр. 111, арк. 47.
- Отчет о научно-исследовательской работе Черновицкого государственного университета за 1962 г.* ДАЧО, ф. 82, оп. 4, спр. 569, арк. 218.

Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень

- Пивоваров С. В. 2010а. І. С. Винокура у Чернівцях. *Іон Винокур: подвижництво в освіті і науці. Дослідження. Спогади. Документи. Бібліографія*. О. М. Завальнюк, В. С. Прокопчук, О. Б. Комарницький (укладачі). Кам'янець-Подільський: Аксіома, с. 85–96.
- Пивоваров С. В. 2010б. «Буковинський» період життя та наукової діяльності академіка І. С. Винокура. *Матеріали XIII Подільської іст.-краєзн. конф., присвяч. 80-річчю від дня народження І. С. Винокура*. Кам'янець-Подільський: Абетка, с. 22–31.
- Прокопчук В. С. 2000. 70-річчя доктора історичних наук, професора І. С. Винокура *Український історичний журнал*, 5, с. 153–156.
- Черезов Є. 1952. Вивчаємо історію стародавнього світу. *За сталінські кадри*, 2 черв.
- Червінський В. О., Костишин С. С. (ред.) 1975. Чернівецький державний університет. Львів: Вища школа, с. 128.

The article presents materials related to I. Vynokur's research of archeological monuments of the Transnistrian region, to which he joined (1949) while still a student at Chernivtsi University. Later, while working as the head of the university museum, he discovered and examined a large number of monuments from different times.

On the basis of the conducted researches and having involved materials of chronicle sources I. Vynokur in 1961 prepared in co-authorship the generalizing research concerning progressive development of the ancient Slavic population of region, since the end of I millennium BC. and to the thirteenth century A.D. inclusive. The paper noted that the economic and cultural basis of the ancient Rus (ancient Ukrainian) people of Bukovina was common and inseparable from other Ruthenian lands.

Later, the scientist began to study the monuments of the left bank. Materials from Bakota and Ustya filled those chronological gaps of the middle and second half of the V century. BC, which were considered white spots in science, when, as it were, there was no Slavic population on the lands of the Ukrainian forest-steppe.

The discovery of the unique complex of the V-VI centuries was the discovery of the XX century for Slavic-Ruthenian archeology. Near the village Bernashivka, where for the first time in European archeology it was possible to record the premises of a handicraft workshop with 64 stone molds, which were used to make more than 100 pieces of jewelry. The researcher was proud of his work on the altar temple with an anthropomorphic idol and a stone stele from the village of Stavchany, the remains of a temple in Bakota, on the site of the Bushan rock temple, etc.

I. Vynokur was not indifferent to the past of Kamianets-Podilskyi. With his participation, a number of medieval objects of the IX-XVIII centuries were discovered on the territory of the fortress, which in the complex made it possible to testify to the existence of the ancient ruthenian Kamyanets within the XII-XIII centuries.

Keywords: *I. Vynokur, Transnistria, archeology, expedition, monuments, settlements, cemeteries.*

Рис. 1. Під час розвідок 1988 р. Зліва направо А. Манзій, (?), А. Гуцал, І. Винокур

Рис. 2. Виступ І. Винокура на конференції